

גירוש ישמעאל ובירור מעמדו

הקדמה

המאבק על ארץ ישראל בין עם ישראל לצאצאי ישמעאל איננו חדש. לפני למעלה משלושת אלפים ושבע מאות שנה¹ – ביום שנגמל יצחק מחלב אמו, התחיל ישמעאל לריב עמו על זכות ירושת אברהם אבינו (בראשית כא, ח-ט)², ובראש ובראשונה על ירושת ארץ ישראל³.

בעקבות מאבק זה ביקשה שרה מאברהם לגרש את ישמעאל מביתם, וד' ציוה את אברהם לשמוע בקולה (שם, י-יב). בנוסף לכך גם התברר בפרשה זו מעמדו האמיתי של ישמעאל כלפי אברהם אבינו. בירור זה מוצא את ביטויו בכינויים השונים שמכנה התורה את ישמעאל, כפי שביארו הפרשנים.

א. מעשה ישמעאל

התורה מספרת: "ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק" (שם, ט). נשאלת השאלה: מה פירוש המלה "מצחק" בפסוק זה? עוד יש לשאול: מדוע לא כתבה התורה בקיצור: "ותרא שרה את ישמעאל מצחק", אלא האריכה וכתבה: "ותרא שרה את בן הגר המצרית, אשר ילדה לאברהם, מצחק"? בבאור המלה "מצחק" נאמרו פירושים רבים בדברי חז"ל והפרשנים.

1. הסברי רש"י

רש"י כתב שלושה פירושים: "לשון עבודה זרה, כמו שנאמר: 'ויקומו לצחק' (שמות לב, ו).

דבר אחר: לשון גילוי עריות, כמו שנאמר: 'לצחק ב'י' (בראשית לט, יז).
דבר אחר: לשון רציחה, כמו: 'ויקומו נא הנערים וישחקו לפנינו' (שם"ב ב, יג).
שהיה מריב עם יצחק על הירושה, ואומר: 'אני בכור ונוטל פי שנים'. ויוצאים

¹ יצחק נולד בשנת ב' אלפים מ"ח ('יסדר הדורות' על פי חישוב השנים של הדורות בסוף פרשיות בראשית ונח), וגמילתו היתה בסוף כ"ד חדש (רש"י בראשית כא, ח).

² עיין להלן בפ"א.

³ ארץ ישראל הובטחה ע"י הקב"ה לאברהם אבינו לתיתה לזרעו, עוד לפני המאבק בין ישמעאל ליצחק, פעמים רבות: יב, ז; יג, יד-יז; טו, ז; טו, יח-כא; יז, ח. במקום אחד – טו, ז – אף נאמר במפורש לשון ירושה ביחס לארץ: "ויאמר אליו אני ד' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה". וכן כתב "הכוזרי": "על הארץ ההיא נפלה הקנאה בין יצחק וישמעאל" (מאמר שני סעיף יד תרגום אבן שמואל), ועיין שם ב"אוצר נחמד" (מהדורת ווארשא) וכן בפירוש הרד"ל לפרקי דרבי אליעזר פרק ל אות ו שכתבו שעיקר המאבק על ירושת אברהם אבינו היה על ירושת ארץ ישראל.

לשדה ונוטל קשתו ויורה בו חיצים... ומתשובת שרה אתה למד, שאמרה: 'כי לא יירש בן האמה הזאתי (כא, י)'⁴.

לפי הפירוש השלישי של רש"י, שהוכיח את דבריו מתוך הפרשה עצמה, טען ישמעאל שהוא בכור ומגיע לו לירש פי שנים בירושת אברהם, אבל באמת רצונו היה לרשת את הכל, ולכן ירה חיצים ביצחק כדי להרגו ולירש לבדו את הכל.

2. הסבר הספורנו

פירוש אחר כתב הספורנו, ולפיו טען ישמעאל שהוא לבדו יירש הכל: "מצחק – מלעיג על המשתה שנעשה בבית אברהם, באמרו שנתעברה [שרה] מאבימלך"⁵. כלומר, ישמעאל טען שיצחק כלל אינו בנו של אברהם, אלא של אבימלך, ואם כך הוא – ישמעאל – בנו היחיד של אברהם, ויירש את כל אשר לו!

הספורנו גם ביאר את התיאור "בן הגר", במקום "ישמעאל", וכתב: "את בן הגר המצרית – חשבה [שרה] שהתעורר ישמעאל לזה הלעג מפני ששמע כך מאמו, כאמרם ז"ל: 'שותא דינוקא בשוקא או דאבוה או דאמיה' [- שיחת הילד בשוק, ממה ששמע או מאביו או מאמו] (סוכה נו ע"ב)".

הספורנו ביאר מדוע נאמר "בן הגר", אך הוא לא ביאר מדוע לא הסתפקה התורה בהגדרה "בן הגר", אלא הוסיפה גם את הכינוי: "המצרית". דבר זה נראה להסביר על פי מה שאומרת התורה שהמצרים היו מקולקלים בענייני עריות (ויקרא יח, ג ואילך), ואם כן נראה לומר שהתורה רומזת כאן שצחוקו של ישמעאל היה בענין של גילוי עריות⁶.

מדוע האריכה התורה וכתבה גם "אשר ילדה לאברהם"? ביארו ה"מעשי ד"ם⁷ והמלבי"ם, בהמשך דרכו של הספורנו, שכאן רמוז שישמעאל הלעיג שיצחק נולד מאבימלך ולא מאברהם, ולכן נאמר: "בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק", שהצחוק היה שישמעאל רק הוא נולד לאברהם, ואילו יצחק נולד לאבימלך.

⁴ המילים האחרונות אינן מופיעות בחלק מהדפוסים, אבל כן ציטט הרמב"ן בשם רש"י, וכן הוא בדברי חז"ל שמהם שאב רש"י את דבריו – בר"ר נג, יא ותוספתא סוטה ו, ג.

⁵ יסוד דבריו של הספורנו שהלעיגו על יצחק שנולד מאבימלך מופיע בתנחומא תולדות א והובא ברש"י בפרשת תולדות (כה, יט), אלא שבתנחומא כתוב שאומות העולם היו אומרים כן, ורש"י כתב שליציני הדור היו אומרים כן, והספורנו כתב ש(גם) ישמעאל אמר כן. כעין דברי הספורנו כתבו גם רבי אליעזר אשכנזי בספר "מעשי ד"ם" חלק "מעשי אבות" פרק יט והמלבי"ם כאן, ונראה שזו גם כוונת הרמב"ן שכתב "וראתה [שרה] אותו מלעיג על יצחק, או על המשתה הגדול", וכן ביאר את דבריו הרב חדי"ש.

⁶ עיין ב"כלי יקר" כאן פסוק י שביאר כעין זה את הדעה ש"מצחק" פירושו גילוי עריות, ולדברינו מתיישב הכינוי "המצרית" גם עם ההסבר המוכח מהמשך הפסוקים ש"מצחק" קשור לענין הירושה.
⁷ מובא לעיל בהערה 5.

ב. גירוש ישמעאל

כאשר ראתה שרה דבר זה אמרה לאברהם: "גרש האמה הזאת ואת בנה, כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (כא, י).
יש לשאול על פסוק זה מספר שאלות:
1. מדוע ביקשה שרה לגרש גם את הגר?
2. מדוע שוב לא נזכר ישמעאל בשמו, אלא בכינוי "בנה" ו"בן האמה"?
3. כיצד יתכן שישמעאל לא יירש כלל בנכסי אברהם? והרי גם הוא בנו של אברהם!

על השאלה הראשונה כתב הספורנו (שם): "גרש האמה הזאת ואת בנה" – כי **בעצתה** עשה הבן שהוציא דיבה, למען יירש בנה הכלי".
כלומר לא רק שישמעאל שמע את אימו מדברת כך דרך אגב, אלא היה זה מעשה מכוון מצידה של הגר, כדי שהכל יחשבו שיצחק אינו בנו של אברהם אלא של אבימלך, ומתוך כך יצחק לא יירש את אברהם! על כן יש לגרשה מבית אברהם.

על השאלות השניה והשלישית כתב הספורנו (שם): "לפיכך גרש, מפני שאינו דין שיירש **אפילו בקצתם**". "כי לא יירש בן האמה – **שאינו מיוחס אחריו**, שהולד הולך אחר הפגום"⁸. אם כן שרה טענה שישמעאל, אף על פי שנוולד לאברהם, מכל מקום הוא איננו מתייחס אחריו, אלא רק אחרי הגר – "בן האמה" – ולכן אין לו לירש כלל את אברהם!

אבל אומר הפסוק הבא: "וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו" (כא, יא) – אברהם התייחס לישמעאל כאל "בנו", ולא כאל "בן הגר המצרית" או אל "בן האמה"⁹!

נשאלת השאלה: מי צדק – שרה או אברהם? האם ישמעאל נחשב "בן האמה", או "בנו" של אברהם?

"ויאמר אלקים אל אברהם: אל ירע בעיניך על ה**נער** ועל אמתך" (כא, יב). בשלב הראשון לא אמר ד' בפירוש האם שרה צודקת בהתייחסותה לישמעאל כאל "בן האמה", או שאברהם צודק בהתייחסותו לישמעאל כאל "בנו", אלא נקט במלה סתמית – "הנער". אבל בשלב השני אמר ד': "כל אשר תאמר אליך שרה

⁸ עיין קדושין פ"ג מ"ב ברישא ובסיפא. כעין דברי הספורנו כאן כתבו גם האלשיך הקדוש והמלבי"ם כאן וכן "אור החיים" הקדוש בפסוק יא.
⁹ אלשיך הקדוש ו"אור החיים" הקדוש.

שמע בקלה, כי ביצחק יקרא לך זרע. וגם את בן האמה לגוי אשימנו, כי זרעך הוא" (כא, יב-יג). דהיינו שרה צודקת בכל: הן בדבריה שיש לגרש את האמה ואת בנה, כי לא יירש בן האמה עם יצחק, והן בהגדרתה את ישמעאל כ"בן האמה" ולא כ"בן אברהם"! ואף על פי "שזרעך הוא", אין הוא מתייחס אחר־כך, אלא אחרי אמו האמה! וכן תרגם יונתן את הפסוק "כי ביצחק יקרא לך זרע": "ארום ביצחק יתקרון לך בנין, ודין בר אמתא לא מתייחס בתרך" [הרי ביצחק יקראו לך בנים, וזה בן האמה לא מתייחס אחר־כך]¹⁰.

אברהם קיבל את דברי ד' ושלח את הגר ואת ישמעאל (כא, יד), לא כ"בנו", אלא בהתייחסות סתמית – "הילד"¹¹. כמו כן לא דאג אברהם להשיא לישמעאל אשה ממשפחתו כשם שדאג ליצחק¹², אלא אמו השיאה לו אשה מארץ מצרים¹³. נמצאנו למדים מהפרשה שלא זו בלבד שישמעאל גורש מבית אברהם, אלא גם שהוא איננו נחשב בנו של אברהם אבינו, אלא "בן האמה", וממילא אינו יורש את אברהם אבינו ואינו מקבל את ארץ ישראל.

האם לפני גירוש ישמעאל החשיב אברהם את ישמעאל כ"בנו"?

על הפסוק "וירע הדבר מאד בעיני אברהם על אודות בנו" (כא, יא), שממנו משמע שאברהם התייחס לישמעאל כאל "בנו", יש לשאול: הרי כבר בפרשת המילה, הודיע ד' לאברהם שיצחק הוא הבן הנקרא זרעו של אברהם, ולא ישמעאל! בפרשת המילה הבטיח ד' לאברהם אבינו את ארץ ישראל וכתר עימו ברית על כך, לו ולזרעו אחריו¹⁴, בבשרו לאברהם ששרה תלד לו בן (יז, טו-טז). כשמע זאת אברהם אמר: "לו ישמעאל יחיה לפניך" (שם, יח). ענה לו ד': "אבל שרה אשתך ילדת לך בן, וקראת את שמו יצחק, והקמת את בריתי אתו לברית עולם ולזרעו אחריו. ולישמעאל שמעתיד, הנה ברכתי אתו, והפריתי אתו, והרביתי אתו במאד מאד, שנים עשר נשיאם יוליד, ונתתיו לגוי גדול. ואת בריתי אקים את יצחק, אשר תלד לך שרה למועד הזה בשנה האחרת" (שם, יט-כא). מוכח אם כן שזרעו של אברהם הוא יצחק, ולא ישמעאל, וכיצד החשיב אברהם את ישמעאל כבנו? כתב האלשיך הקדוש (כא, יא) שאכן מכח הפסוקים בפרשת המילה, ידע אברהם שישמעאל אינו נחשב בנו לגבי ירושת ארץ ישראל, אך אף על פי כן החשיב

¹⁰ עיין גם רשב"ם ורד"ק פסוק יב, ספורנו ומלבי"ם פסוקים יב-יג, אלשיך הקדוש פסוקים יג-יג, "אור החיים" הקדוש פסוק יא, רד"ק יהושע כד, ג, ורלב"ג שם פסוק ד ובמאמר "מה טעם פתח בבראשית?" פ"ו.

¹¹ "אור החיים" הקדוש פסוק יא.

¹² בראשית פרק כ"ד, ועיין במאמר "מדוע שינה עבד אברהם כאשר סיפר את דברי אדוניו?" בפ"ג.

¹³ כא, יא ועיין ב"משך חכמה" כב, כד.

¹⁴ עיין בבראשית יז, ז-ח ובמאמר "ברית המילה – ברית של אהבה וברית הארץ".

אברהם את ישמעאל כבנו לענינים אחרים, ולכן כאב לו לגרשו מביתו, עד שבא הציווי האלקי לעשות זאת.

על פי הבחנה זו – שישמעאל אינו נחשב בנו של אברהם לגבי ירושת הארץ – יישבו המפרשים שאלה על דברי חז"ל.

על הפסוקים "והנה דבר ד' אליו לאמר: לא יירשך זה, כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך. ויוצא אתו החוצה, ויאמר: הבט נא השמימה וספר הכוכבים אם תוכל לספר אתם, ויאמר לו: כה יהיה זרעך" (טו, ד-ה), כתב רש"י בשם חז"ל: "ויוצא אתו החוצה – ... לפי מדרשו: אמר לו: צא מאצטגנינות שלך, שראית במזלות שאינך עתיד להעמיד בן. **אברם** אין לו בן, אבל **אברהם** יש לו בן". שאל על כך הרמב"ן: "והנה **אברם** הוליד את ישמעאל!" שהרי ישמעאל נולד כשהיה אברם בן שמונים ושש שנה (טז, טז), ואילו שינוי השם מאברם לאברהם נעשה כאשר היה אברהם בן תשעים ותשע שנה (יז, א-ה)!

תירץ הרמב"ן: "אבל פירוש המדרש כי אברהם מבקש בן יורש אותו, כמו שאמר: 'והנה בן ביתי יורש אתי' (שם טו, ג), והקב"ה אמר לו: 'לא יירשך זה, כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך', וצא מן האצטגנינות שלך, **אברם** אינו מוליד בן **ראוי ליורשו**, אבל **אברהם** מוליד בן **ליורשו**"¹⁵.

ג. יחוסו של ישמעאל בהמשך דרכו

על קביעה זו, שישמעאל איננו נחשב בנו של אברהם אבינו, אלא "בן האמה", יש לשאול שהתורה עצמה, בפרשיות הבאות, מכנה את ישמעאל שלוש פעמים "בן אברהם"!

1. אחרי מות אברהם נאמר: "ויקברו אתו **יצחק וישמעאל בניו**" (כה, ט).
2. אחר כך נאמר: "ואלה תלדת **ישמעאל בן אברהם**" (שם, יב).
3. אחר כך נאמר: "וילך עשו אל ישמעאל, ויקח את מחלת בת **ישמעאל בן אברהם** אחות נביות על נשיו לו לאשה" (כח, ט).

על הפסוק האומר "ואלה תלדת ישמעאל בן אברהם" (כה, יב) יש לענות על פי מה שממשיך שם הפסוק ואומר: "**אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה** לאברהם", וכתב הרשב"ם שם: "**אשר ילדה הגר המצרית** – כלומר: אין זה **בנו** הנקרא על שם **זרעו**, אלא **בן השפחה**! אבל ביצחק כתוב: 'ואלה תולדת יצחק בן אברהם' (כה, יט), כיצד היה בנו – '**אברהם הוליד את יצחק**', כלומר זהו עיקר הולדתו של **אברהם**".

¹⁵ וכן כתבו הרא"ם שם ו"אור החיים" הקדוש שם יז, ה.

כעין זה כתב גם הרמב"ן (כה, יט): "אברהם הוליד את יצחק – ... חזר לספר זה בעבור שאמר 'ואלה תלדות ישמעאל בן אברהם'. שאם אמר גם כן 'ואלה תולדות יצחק בן אברהם' בלבד, הנה השווה שניהם ביחוס ובמעלה, ואף כי [ג] ולא עוד אלא ש[ה] הקדים הבכור. ... לכך חזר והשלים: 'אברהם הוליד את יצחק', לומר **כי הוא לבדו תולדותיו, וכאילו לא הוליד אחר יחשב**, כמו שנאמר: 'כי ביצחק יקרא לך זרע' (כא, יב). ולכך אמר למעלה גם כן: 'אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה לאברהם' (כה, יב), לכבוד יצחק, לומר שאין אלו [ישמעאל ובני קטורה] תולדות היחס לאברהם, רק הם בני האמה, וכמו שאמר: 'וגם את בן האמה לגוי אשימנו' (כא, יג)".

על הפסוק: "וילך עשו אל ישמעאל ויקח את מחלת בת ישמעאל בן אברהם אחות נביות על נשיו לו לאשה" (כה, ט), כתב הרשב"ם: "וירא עשו כי ברך יצחק את יעקב (כה, ח) – בברכות האחרונות הללו נתן לו [יצחק ליעקב] את ארץ כנען שניתנה לאברהם (שם, ד), וגם אמר לו לקחת אשה ממשפחתו (שם, ב), וגם ציוהו שלא לקחת אשה מבנות כנען (שם, א). חשב עשו בלבו: מה שנשאתי מבנות כנען גזל ממני ברכת אברהם. ולקח את בת ישמעאל ממשפחת אברהם. חשב בלבו: שמא מעתה אזכה לנחלת אברהם". אם כן הכתוב המתאר את ישמעאל כבנו של אברהם בא לבטא את מחשבות עשו וסיבת הליכתו אל ישמעאל לשאת את בתו, אבל באמת ישמעאל איננו מתייחס אחרי אברהם!

גם את הפסוק "ויקברו אתו יצחק וישמעאל בניו" (כה, ט) נראה לפרש בדרך זו – ישמעאל קבר את אברהם מפני שהרגיש כבנו, והיה בנו מבחינה תולדתית, אך אין ללמוד מכאן שישמעאל נחשב בנו של אברהם לענין יחוס וירושת אברהם. והנצי"ב כתב (שם) שרק ביחס לירושת אברהם וכן ביחס למה שנוגע לכבודו של יצחק אין ישמעאל נחשב כבנו של אברהם, אבל לענינים אחרים הוא נחשב כבנו¹⁶.

ד. ישמעאל בעקדה

בתחילת פרשת העקדה נאמר: "ויהי אחר הדברים האלה, והאלקים נסה את אברהם, ויאמר אליו: אברהם. ויאמר: הנני. ויאמר: קח נא את בנך, את יחידך, אשר אהבת, את יצחק, ולך לך אל ארץ המריה, והעלהו שם לעלה על אחד ההרים אשר אמר אליך" (כב, א-ב).

¹⁶ עיין עוד בדברי הנצי"ב בבראשית טז, ג וכו', יב-יג שנראה שחולק במקצת על דברי המפרשים המובאים לעיל בהערה 10, ועיין גם ב"אור החיים" הקדוש טז, ה שהאריך בענין.

לפי האמור לעיל נראה פשוט שהכוונה במילים "בנך" ו"יחידך" היא ליצחק ולא לישמעאל, שהרי ד' כבר אמר לאברהם שישמעאל הוא **בן האמה**, ואינו נחשב כבנו.

כן עולה גם מדברי המלאך אל אברהם אחרי העקדה: "עתה ידעתי כי ירא אלקים אתה ולא חשכת את **בנך את יחידך** ממני" (כב, יב), דהיינו שיצחק הוא הבן היחיד של אברהם.

וכן פירש הרמב"ן (כב, ב): "קח נא את בנך את יחידך – בעבור היותו בן הגבירה, והוא **לבדו** אשר יקרא לו זרע, קראו **יחידו**, ובא הלשון להגדיל המצווה. אמר: קח נא את בנך, היחיד, האהוב, יצחק, והעלהו עולה לפני".

כעין זה כתב גם רבי אברהם בן הרמב"ם: "וטעם מאמרו '**יחידך**', ואף על פי שהיה לו ישמעאל! לפי שכבר הרחיק את ישמעאל והפריד אותו, והרי הוא כאילו אינו"¹⁷.

אך למרבה הפלא כתב רש"י (כב, ב) עפ"י חז"ל¹⁸:

"את בנך" – אמר לו: שני בנים יש לי.

אמר לו: 'את יחידך' – אמר לו: זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו.

אמר לו: 'אשר אהבת' – אמר לו: את שניהם אני אוהב.

אמר לו: 'את יצחק'."

1. קושיות ה"יפה תואר" על דברי חז"ל

ה"יפה תואר"¹⁹ הקשה על דברי חז"ל אלו ארבע קושיות:

1. כיצד אמר אברהם אבינו שישמעאל הוא בנו? והרי ד' אמר לו בפרשה הקודמת שישמעאל אינו **בנו**, כי אם **בן האמה**!
2. גם אם נאמר שישמעאל נחשב כבנו של אברהם, כיון שהוא בנו במובן התולדתי, כיצד יתכן שלאחר שד' אמר לאברהם "את **יחידך**", יאמר אברהם "זה יחיד **לאמו**, וזה יחיד **לאמו**?! והלא ד' אמר לו "**יחידך**" – **שלך**, ומהי הטענה "זה יחיד **לאמו**?"
3. חז"ל אמרו שעל דברי ד' "אשר אהבת", אמר לו אברהם: "את שניהם אני אוהב", כיצד יתכן שאברהם יאהב את ישמעאל בן השפחה, שד' ציוה לגרשו, כיצחק בן שרה הגבירה, שנולד לו בבשורת ד' בכריתת ברית?
4. כיון שאברהם גירש את ישמעאל מביתו, אם כן מדוע חשב אברהם שד' מצוהו כעת לקחת את ישמעאל שאיננו נמצא כלל בביתו?

¹⁷ כעין זה כתבו גם האברבנאל כאן בתשובה לשאלה הרביעית (דף רסח במהדורת ירושלים תשל"ט) ו"אור החיים" הקדוש לעיל פסוק א.

¹⁸ בסנהדרין פט ע"ב ובר"ר נה, ז.

¹⁹ "יפה תואר" השלם פירדא תנ"ב.

אמנם מרש"י בהמשך הפרשה מוכח שישמעאל היה באותה שעה בבית אברהם, שכן על הפסוק "ויקח את שני נעריו אתו" (כב, ג) כתב רש"י: "ישמעאל ואליעזר"²⁰. אם כן מוכח שישמעאל חזר לבית אברהם. אך דבר זה עצמו קשה, שהרי הקב"ה אמר לאברהם לגרשו, ולכאורה כלול בזה שישמעאל לא יחזור עוד לבית אברהם!

כתב על כך ה"משכיל לדוד"²¹: "צריך לומר שישמעאל אחר שגדל ונשא אשה, חזר לבית אברהם, ולא חשה לו שרה אמנו. שאחר שהיה יצחק גדול לא היתה מפחדת שמא ילמד ממעשיו. וגם לא היה עוד [ישמעאל] כמו בן, אלא כמו נער משרת, וכדלקמן (פסוק ג) 'את שני נערי – ישמעאל ואליעזר'. ועוד דהשתא אולי כבר חזר בתשובה". לפי זה לא קשה הקושי הרביעית, אך עדיין קשות שלוש הקושיות הראשונות כיצד החשיב אברהם את ישמעאל כבנו, אהובו ויחידו?

2. תירוץ ה"יפה תואר"

תירץ ה"יפה תואר" על פי הנאמר בפרקי דרבי אליעזר (פרק ל"א)²²: "ויצא ישמעאל מן המדבר לראות את אברהם אביו... באותו הלילה נגלה הקב"ה על אברהם ואמר לו: 'קח נא את בנך את יחידך אשר אהבתי', שכיון שבדיוק באותו לילה הגיע ישמעאל מן המדבר, חשב אברהם שאולי כוונת ד' היא לישמעאל, אף על פי שיצחק היה בנו יחידו אהובו, שאם לא כן מדוע צוהו ד' דווקא בלילה זה ולא לפני כן.

עוד כתב ה"יפה תואר": "לפי שידע שיצחק צדיק וחביב מישמעאל, יראה שלא יחפוץ ד' במותו, ולכן הסתפק אם מאמר 'את בנך' נאמר על ישמעאל, אף על פי שלא יתייחס אליו, מכל מקום מאחר שהוא זרעו, כבר יאמר לו עליו 'בנך', על דרך 'כי זרעך הוא' (כא, יג), עם שכבר אמר 'כי ביצחק יקרא לך זרע' (כא, יב)... ואז אמר לו ד': 'את יחידך' שזה רומז יותר על יצחק, שהוא יחידו... ועם כל זה פקפק אברהם, שמפני הסברות הנזכרות יראה שכנגד ישמעאל מדבר, וגם מאמר 'יחידך' אפשר שיתפרש עליו מצד היותו בן יחיד מאם מיוחדת... ואז אמר לו: 'אשר אהבתי'... ועם כל זה פקפק אברהם שאין גבול בפרי בטן לאהבה זה מזה, שאפשר תהיה בחינה בכל אחד להאהב מאחיו, וכן ישמעאל אפשר יתאהב יותר מצד היותו ראשית אונו, ונימול בגודלו ולא עיכב, ולכן אין להחליט הגזרה עד שתבואר".

²⁰ מקורו בתרגום יונתן כאן וביקרא רבה כו, ז.

²¹ לר' דוד פארדו על פירוש רש"י כב, א.

²² דף סט ע"ב במהדורה שעם פירוש הרד"ל.

3. קושיה נוספת

יש לשאול על דברי רש"י – גם אחרי תירוץ ה"יפה תואר" – שרש"י כתב בגירוש ישמעאל: "ויקח לחם וחמת מים – ולא כסף וזהב, לפי שהיה שונאו, על שיצא לתרבות רעה" (כא, יד), וכיצד כתב רש"י שעל דברי ד' "אשר אהבת", אמר אברהם: "את שניהם אני אוהב"²³?

כתב המהר"ל (כב, ב): "אף על גב דלעיל כתב שלא נתן לו כסף וזהב בשביל שיצא לתרבות רעה, זו תוכחה מגולה, כאשר ייסר איש את בנו, אבל מכל מקום אהבה היתה לו על ישמעאל, שהרי בישרו ד' שיעשה ישמעאל תשובה". לפי המהר"ל אברהם לא שנא את ישמעאל, אלא רק רצה ליסרו שיחזור בתשובה, אך יש להעיר שהמהר"ל התייחס רק למה שכתב רש"י שאברהם לא נתן לישמעאל כסף וזהב מפני שיצא לתרבות רעה, אך הוא לא התייחס לדברי רש"י "שהיה שונאו", שעל כך קשה להגיד שאברהם רק הוכיחו.

ה"משכיל לדוד" (כב, ב) תירץ שלעיל כתב רש"י שאברהם שנא את ישמעאל לפי שיצא לתרבות רעה, וממילא אחר כך, כאשר חזר ישמעאל בתשובה, אברהם שב לאהוב אותו.

4. תירוץ נוסף על קושיות ה"יפה תואר"

מתוך דברי הפרקי דרבי אליעזר (שם) נראה לומר הסבר אחר. הפרקי דרבי אליעזר כתב בהמשך דבריו שם: "באותו הלילה נגלה הקב"ה על אברהם ואמר לו: 'קח נא את בנד, את יחידך, אשר אהבת, את יצחק'. ואברהם חס על יצחק, אמר לפניו: רבון כל העולמים, לאיזה בן? הנולד לפני המילה, או לבן המילה? אמר לו: 'את יחידך'. אמר לו: זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו. אמר לו: 'אשר אהבת'. אמר לו: לזה אני אוהב ולזה אני אוהב. אמר לו: 'את יצחק'".

וכתב שם הרד"ל (באותו ז'): "והיה זה דרך בקשה, אחר שכבר נגזר שיעלה בנו לעולה, אולי יהיה לו די בישמעאל, שבלא זה כבר נאמר לו לגרשו, וינצל יצחק שהוא עיקר זרעו".

בניגוד לדברי ה"יפה תואר" שכתב שאברהם חשב שמפני ש"יצחק צדיק וחביב מישמעאל יראה שלא יחפוץ ד' במותו", דהיינו שאברהם חשב שכוונת ד' לישמעאל, נראה מדברי הפרקי דרבי אליעזר שאברהם הבין שהכוונה ליצחק, מפני שישמעאל איננו קרוי יותר בנו, אבל כדאי להציל את יצחק אמר אברהם שגם ישמעאל הוא בנו, כיון שאין זה שקר, שהרי גם ישמעאל נולד ממנו.

²³ ה"יפה תואר" לא הקשה על הסתירה ברש"י, שבגירוש ישמעאל כתב "שהיה שונאו", בניגוד לדבריו בעקדה "את שניהם אני אוהב", אלא רק הקשה כיצד יתכן שאברהם יאהב את ישמעאל בן השפחה המגורש בדבר ד', כיצחק בן הגבירה שנולד לו בבשורת ד' ונימול לשמונה, ורק על כך ענה.

כעין זה מצאנו גם במשה רבנו, שעל מנת ללמד זכות על ישראל הסביר את דברי ד' בהסבר רחוק מאד. רש"י כתב (שמות כ, ב) ש"משה רבנו סינגר על ישראל לאחר חטא העגל ואמר לקדוש ברוך הוא שמה שנאמר במעמד הר סיני "אנכי ד' אלקיך" (שם), ו"לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" (שם, ג) בלשון יחיד, נאמר רק לו – למשה רבנו, ולא לכל ישראל, ולכן אין לכלותם על חטא העגל! האם באמת סבר משה רבנו שבני ישראל לא נצטוו על "אנכי ד' אלקיך" ועל "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני"?! ודאי ש"משה רבנו סבר שבני ישראל נצטוו על כך, אלא שעל מנת לסגור על בני ישראל ולהצילם מכליה ח"ו, הסביר את דברי ד' בהסבר רחוק. אף כאן הסביר אברהם אבינו את דברי ד' בהסבר רחוק: את המלה "בנדך" – מהצד התולדותי בלבד, ולא מהצד הרוחני של התייחסות הבן אחר אביו.

את המלה "יחידך" – ביחידות לאמו ולא לאברהם.

את המילים "אשר אהבת" – באהבה המסוימת שהיתה לו כלפי ישמעאל.

כל זאת על מנת להציל את יצחק!

עולה מכאן שאברהם לא התייחס אל ישמעאל כאל בנו לגבי המשכיות משפחתו, אלא אדרבא, אברהם אמר את דבריו אלו דווקא מתוך הכרתו הברורה שיצחק הוא ממשיכו, ולא ישמעאל, ולכן ניסה להציל את יצחק אף בפירוש רחוק שניתן לפרש את דברי ד'.

סיום

אברהם אבינו חשש שלמרות גירוש ישמעאל מבית אברהם והחזרתו רק כנער משרת, ירצו ישמעאל ובני קטורה לרשת את ארץ ישראל אחרי מותו ביחד עם יצחק, או לנשל את יצחק מירושתו. לכן נתן אברהם עוד בחייו את כל אשר לו ליצחק, ואילו את בני הפילגשים שילח אברהם בחייו אל ארץ קדם²⁴. וזהו המעשה האחרון שהתורה מספרת שעשה אברהם – ביסוס ירושת יצחק בארץ ישראל! לימדונו חכמים במסכת סנהדרין (צא ע"א) שפעם באו בני ישמעאל ובני קטורה לפני אלכסנדרוס מוקדון, וטענו שארץ ישראל שייכת גם להם בגלל היותם בניו של אברהם, וגביהא בן פסיסא דחה את טענותיהם מכח פסוקים אלו.

בקבורת אברהם אבינו נאמר: "ויקברו אתו יצחק וישמעאל בניו" (כה, ט). חז"ל דייקו שיצחק נזכר ראשון בפסוק זה, ורק אחר כך ישמעאל, ולמדו מכאן

²⁴ בראשית כה, ה-ו. אמנם בפסוקים כאן לא נזכר ישמעאל בפירוש, אך המפרשים אמרו שהוא בכלל "בני הפלגשים" (רשב"ם, רמב"ן וחזקוני, וכן עולה גם מרש"ל), ועיין ב"אור החיים" הקדוש שכתב שישמעאל "משולח ועומד", ועיין בהמשך דבריו שם.

שישמעאל חזר בתשובה וכיבד את יצחק שילך לפניו²⁵. ה"משך חכמה" הסביר שכיון שחטאו של ישמעאל היה – לפי הספורנו – במה שאמר שיצחק לא נולד מאברהם אלא מאבימלך, הרי שכאשר כיבד ישמעאל את יצחק בקבורת אברהם, מוכח שחזר בתשובה באותה נקודה שבה חטא.

לימדונו רבותינו "מעשה אבות סימן לבנים"²⁶. כשם שישמעאל בבגרותו כיבד את יצחק, מתוך שהכיר במעלתו של יצחק, שיצחק הוא היורש היחיד של אברהם אבינו בכל מעלותיו הרוחניות, ובראש ובראשונה בארץ ישראל, כך עתידים גם בניו של ישמעאל להכיר במעלתם של בני ישראל ובזכותם על ארץ ישראל.

²⁵ בבא בתרא טז ע"ב והובאו דבריהם ברש"י על הפסוק.

²⁶ עיין רמב"ן בראשית יב, ו ובמקורות שציון הרב חד"ש שם.